

GYIMESI SÁNDOR:

A REFORMÁCIÓ ÉS EURÓPA

(A Magyar–NDK Történeész Vegyesbizottság 19. ülészakaja)

A reformáció egyike az emberi történelem ama kivételesen nagy fordulóinak, amelyeknek vizsgálata sohasem veszít aktualitásából. Luther születésének 500. évfordulója azonban még ünnepi szint is kölcsönzött ennek az aktualitásnak. Ezért tűzte ki szokásos évi tudományos ülészakájának témájául a Magyar–NDK Történeész Vegyesbizottság a fenti témát.

Az 1982. szeptember 27-én a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán megrendezett tudományos ülés főreferátumát NDK részről *Gerhard Brendler* tartotta „*Luther Márton teológiájának ereje és hatása*” címmel. Ebben az évfordulóra készített Luther-tézisek szellemében azt vizsgálta, milyen szerepet töltött be a teológia a forradalmi fejlődésben.*

A magyar főreferens, *Makkai László* „*A reformáció és a szociális mozgalmak Magyarországon*” c. előadásában megállapította, hogy a lutheri reformáció hatása, az átvétel és továbblépés elsősorban két tényezőcsoporttól függött. Egyik hogy a társadalom befogadó rétegei mennyire voltak kapcsolatban a korakapitalista fejlődéssel, a másik, hogy milyen volt a saját előreformációs mozgalmak jellege és ereje.

A reformáció Magyarországot az 1514-es parasztháború leverése után, az antifeudális osztályharc apálya idején érte el. A birtokos nemesség a rendi állam erősítésének és a királyi hatalom gyengítésének eszközét látta benne.

Mivel pedig a középkori kegyúri jogok messzemenően megerősödtek, a földesúri hatalom alatt nyögő jobbágyság nagy tömegeinek nem volt más választása, mint urai vallását követni. Csak a szabad paraszti rétegek, székelek, kunok, jászok, hajdúk, stb. különösen pedig a korakapitalista világgal kapcsolatba kerülő állattenyésztő és bortermelő mezővárosok autonómiát élvező parasztpolgársága volt képes a reformációt saját választása szerint, a társadalmi haladást szolgáló érdekei kifejezőjeként magáévá tenni.

A szabad királyi városok többnyire német nyelvű polgársága német összeköttetései révén szoros kapcsolatba került – s maradt – a lutheri tanokkal, de szerény s a nyugat-európai iparcikk import által is szorongatott

*Előadását e számunkban teljes terjedelmében közöljük.

gazdasági viszonyai társadalmi szemléletét inkább konzervatív irányban befolyásolták. A városi plebejus elemek pedig inkább csak a bányavárosokban játszottak szerepet.

Éz utóbbiak voltak a tűzhelyei a reformációval összekapcsolódó polgári-városi forradalmi mozgalmaknak. A bányamunkások 1525–26-os bérmozgalmaiért az elnyomó feudális hatalmak a „lutheri eretnokséget” kárhoztatták. Az 1540-ben mártírhalált halt Fischer András prédikációi és az anabaptizmus elterjedése ezen a vidéken valószínűsíthető azonban, hogy a ... huszita színezetű Sziléziából jövő lutheri hatások mellett – inkább az anabaptizmus volt e mozgalmak fő ideológiai erjesztője.

Az anabaptizmussal Karácsony György 1569-es parasztfelkelését is kapcsolatba hozták. Jóllehet a mozgalomhoz csatlakozni készülő egri várőrség körében az anabaptizmus kimutatható, magából a „szent seregből” hiányoznak ennek nyomai. Karácsony külsejére, az őt az égből látogató csillagra stb. vonatkozó legendák inkább a szintén „fekete ember”-nek nevezett Jovan cár félvévszázaddal korábbi délmagyarországi felkelésére emlékeztetnek s az ortodox görögkeleti néphitben gyökereznek, amelyek a törököt az antikrisztussal azonosító reformációs apokaliptikus elképzelésekkel keveredtek. A török elleni kereszteshad gondolatával pedig visszavezet bennünket az 1514-es Dózsa-féle parasztháború s az előreformáció problémáihoz.

Jóllehet az 1514-es parasztháború a reformációt megelőzően zajlott le, ideológiája tipikus előreformációs jegyeket visel, amely a felpogány humanizmusból, főleg pedig az obszerváns ferencesek prédikációinak társadalomkritikájából ötvöződött össze. Kérdés, mennyire örökítődnek át a nagy parasztháború törekvései és ideológiája a reformáció korába.

A 16. század agrárkonjunktúrája differenciálta a parasztságot és szét-törte annak egységét. Így nem tudott többé saját nevében átfogó forradalmi programot alkotni, s az antifeudális harc vezetője lenni. Az előreformációs egyenlőségeszmék ezért inkább ott éltek tovább, ahol a nyugat-európai szellem a görög-ortodox világot még nem érintette. Erre utal Karácsony György mozgalma mellett a Gubecz-felkelés is.

Az antifeudális harc vezetését a gyenge polgárság sem tudta átvenni. Helyette a szabad paraszti katonaelemeknek jutott döntő szerep ezek irányításában. Mozgalmaik – a parasztpolgári törekvések kifejezésésképpen – találkoztak a ferences társadalomkritikából kinövő protestáns prédikátorok ideológiájával s tovább éltették azt.

Az előreformációs eszmék legfontosabb hordozói, a ferencesek közül

került ki az első reformációs prédikátor nemzedék számos képviselője, így Dévai Bíró Mátyás, Sztárai Mihály, stb. Örökségük a svájci reformáció tanait magáévá tevő második nemzedéknél is hatott. Legkiemelkedőbb képviselőjük Méliusz Juhász Péter, a paraszt-polgárság érdekeit szem előtt tartva a nép és az ország védelmét, a kölcsönös szolgálatot és méltányosságot kérte számon a feudalizmustól, amelyet megdönteni azonban nem kívánt.

A harmadik fázisát a reformációs gondolkodással átszőtt társadalmi mozgalmaknak a Bocskai felkelés jelentette. A hajdúság, az előreformációs parasztmozgalmak hagyományait megújítva olyan országot akart, amelyben a katonai és politikai vezető szerep neki jutott volna. Útjuk azonban nem a forradalmon, hanem a kiváltságokon át vezetett, a privilégizált mezővárosok militarizált változatát jelentő szabad hajdúvárosok életre hívásával.

A 17. században a parasztmozgalmak elvesztették közvetlen kapcsolatukat a vallási ideológiával. A reformáció azonban – bár szélesebb visszhangra a tömegekben nem talált –, még ekkor is hordozott magában olyan eszméket, amelyek tulajdonképpen a 16. sz. reformtörékvéseinek forradalmi meghosszabbításai. Így a magyar puritánokban, akik a választott presbitérium bevezetésével nemesek és parasztok egyenjogú népképviselőtének első intézményes formáját vezették be, a reformáció társadalomformáló forradalmi eszméinek utolsó képviselőit ismerhetjük fel.

Adolf Laube „Luther Márton és a korai polgári forradalmak társadalmi problémái” c. előadásában utalt arra, hogy a történettudomány számos képviselőjének álláspontja szerint a reformációt a vallási és társadalmi kérdések összekapcsolása tette európai horderejű történeti jelenséggé. Erőteljesen mutatkozik meg ez az 1525-ös nagy német parasztháború és a reformáció viszonyában.

Az egyik ilyen összekötő kapocsnak a reformáció antiklerikalizmusát tartják. Az egyház és a klérus anyagiassága, pénzhétsége stb. azonban már a reformációt megelőzően is támadások középpontjában állott. Luther történeti jelentősége ezen a téren abban van, hogy megigazolás-tanával és a minden hívő papságáról szóló felfogásával olyan új egyházfogalmat alakított ki, amely a réginek dogmatikai alapjaira mért csapást. Így mintegy törvényesítette a feudális renddel szembeni kritikát s lehetővé tette, hogy a reformációs mozgalom széles forradalmi népmozgalomba csapjon át.

A reformáció azonban több volt az egyházi dogmák elleni támadásnál. Luther maga a Biblián alapuló egyházkritikát kezdettől fogva összekapcsolta olyan politikai, társadalmi és gazdasági problémákkal, amelyekben a 16. sz. társadalmi ellentmondásai fejeződtek ki s kereste ezek bibliai alapozottságú megoldási lehetőségeit.

Az egyik ilyen problémacsoportot az uzsora elleni fellépés tükrözi. A 15/16. sz. fordulójának gazdasági nehézségei sok parasztot és városi polgárt kényszerítettek kölcsön felvételére. A kánoni tilalmak kijátszása végett ez többnyire census- vagy járadékvásárlás formájában történt részben a kólostorok, mindenekelőtt azonban a városi-polgári tőke által. Luther prédikációiban elítélte ezt s megállapította, hogy nem a föld, hanem a földművelés munkája kerül eladásra. Ezért hasonlíthatta Marx Luther felfogását bizonyos értelemben Adam Smithéhez.

Súlyos problémája volt a 16. század elejének a koldulás is. A 15. század végétől megnövekvő társadalmi differenciálódás következtében a városi szegénység aránya elérte sőt meghaladhatta az 50 %-ot, a falusiaké a 25–30 %-ot. A koldulást elismerő tomista és az adományok nyújtását felértékelő skolasztikus felfogás miatt e kérdés teológiaiailag is új megalapozást kívánt. A reformátorok az „aki nem dolgozik, ne is egyék” bibliai elve alapján felértékeltek a munkát s a társadalomnak csak a munkaképtelenek (öreg, árva stb.) ellátását írták elő, a helyi közösségekre bízva a gyakorlati kivitelezést.

Jelentős támadási felületet nyújtottak a korakapitalista kereskedőtársaságok és monopoliумok is. Ezeknek főleg spekulatív és áremelő praktikáit ítélték el.

H. Hillerbrand szerint a parasztok panaszaiiban a vallási jellegű követelések csak 5 %-ban jelentkeznek. Az összefüggés a valóságban azonban ennél sokkal erősebb. Egyrészt a programoknak nemcsak a konkrét követeléseit kell figyelembe vennünk, hanem bevezetőiket is, amelyek az evangéliumra hivatkoznak, mint az igazság mércéjére. Másrészt az ismert reformátorok döntőbírául hívása külön vallásos érvelés nélkül is a reformációhoz való alkalmazkodást tanúsítja.

A reformátorok tehát a parasztok és polgárok tényleges gazdasági-társadalmi problémáit ragadták ki s ehhez dolgoztak ki egy olyan biblikusan megalapozott érvelést, amelyet a felkelők hasznosítani tudtak. Amiben túlléptek a reformátorokon, az nem ideológiájuk érvelés tartalmában, hanem a megvalósítás eszközeiben volt. A lutheri irányzat olyan, az evangélium alapján felépülő keresztény társadalmat kívánt, amely a társadalmi ellentéteket megszünteti, a feszültségeket feloldja. Mivel azonban az evangéliumi elvek gyakorlati megvalósulása nem haladt előre, az 1523/24-es reformációs írásokban a szorongás és válságérzet is felbukkan. A népmozgalom pedig – anélkül, hogy eszmerendszerét újra kellett volna értelmeznie – függetlenítette magát és céljait saját eszközeivel közelítette meg. A parasztháborút

nem Luther és a reformáció váltotta ki, hanem a társadalmi, gazdasági, politikai ellentmondások. Miközben azonban a reformátorok ezt a konfliktus anyagot magukévá tették és az evangélium mércéje szerint keresztényietlennek ítélték, olyan alapokat fektettek le, amelyekből 1524/26 felkelői is kiindulhattak.

Bartha Gábor: „Az erdélyi reformáció kezdetei” c. előadásában először Erdély viszonyait vázolta fel, s kiemelte a korban egyedülálló sajátosságát, a négy felekezet együttélését lehetővé tevő vallási türelmet. Elmondotta, hogy az országot a reformáció első hullámai még önállósulása előtt érték. Az első befogadók a szászok, akik Honterus János hatása alatt az 1540-es években magukévá teszik a lutheri tanokat. Tőlük azután az erdélyi magyar városok felé terjedt a reformáció.

Az erdélyi magyar városokat azonban másfelől is elérte a hitújítás: ugyancsak az 1540-es években vált törvényesen evangélikussá a magyarországi mezővárosok parasztpolgársága, s élénk gazdasági kapcsolataik révén Erdély felé is terjesztették az új tanokat.

A magyarországi mezővárosok felől terjedt át Erdélyre a reformáció második, kálvini hulláma is, főleg Kálmáncsehi Márton és Méliusz Juhász Péter tevékenysége következtében. Hamarosan gyökeret vertek Erdélyben az antitrinitárius tanok is, s sokan néhány év alatt háromszor is vallást váltottak, új és új üdvözítő tanokat keresve, mint azt Dávid Ferenc sorsa is példázza.

Ugyanakkor az egyes vallási irányzatoknak megvolt a maga többé-kevésbé körülírható társadalmi bázisa is. A fejedelmi udvar nem vált protestánsá s a Báthoryak alatt még bizonyos ellenreformációs tendenciák is megfigyelhetők. A szászok ragaszkodtak a lutheri tanokhoz, a Tiszántúl mezővárosai a kálvinizmushoz, míg az antitrinitarizmus a székelyeknél és Kolozsvár polgárai között talált kitartó híveket. Az előadás további részében ennek okait próbálta felvázolni.

A hatalom magatartását, a katolicizmus melletti megmaradását illetően azzal indokolja, hogy a török szövetség ellensúlyozásaképpen ezzel kívánták hangsúlyozni a Rómához, a Nyugathoz tartozást.

A szászok lutheranizmushoz való vonzódását német-voltuk érthetővé teszi, „megtorpanásukat” a reformáció első lépcsőfokánál magyarázná, az 1540-es évek rövid gazdasági fellendülését követő stagnálás, amely a konzerválás, a meglévő megőrzése irányában hatott volna.

A kálvinizmus erdélyi terjedésében politikai célszavak is megfigyelhetők: első támogatójuk a Fráter Györggyel szembe forduló Petrovics Péter

volt. A civis városok csatlakozását pedig a kálvini hittételek erősen plebejus színezetében véli megtalálni.

A székelyek antitrinitarizmusa viszont elavult katona-paraszti társadalmuk válságában gyökerezhet. A válaszdadás – s mindkettőt megtaláljuk náluk – vagy a „dicső múlt” élesztgetése és a katolikus hagyományokhoz való ragaszkodás, vagy a minden újat szívesen fogadó lázadás lehetett.

A vallási kérdések és a társadalmi-gazdasági helyzet összefüggéseit mutatja, hogy a reformáció a román jobbágyok körében a térítők minden erőfeszítése ellenére sem tudott gyökeret verni. Míg a magyar, szász és székely paraszt figyelt a teológiai vitákra is, a politikai életből kirekesztett románság mereven bezárkózott a maga ortodox hitébe.

Sigrid Looss: „A korai német reformációs mozgalmak felfogása a világi felsőbbbségről.” című előadásában hangsúlyozta, hogy a felsőbbbség és az alattvalók, valamint egymás iránti kölcsönös kötelességeik a korai reformációs irodalom egyik sokat vitatott problémája. Tulajdonképpen két előzményre vezethetők vissza: a császári kancellária vitáiban kialakult felsőbbbség-fogalomra és az alattvaló-felfogásnak a frankfurti városi vitákban kiformalódott tartalmára. A reformáció maga is két irányban indult el.

Az egyik irányt Luther felfogása képviselte, akinek nézeteiben két fejlődési szakasz különíthető el. Az első „A német nemzet keresztény nemességéhez” címzett írása jelenti. Ebben a felsőbbbség isteni eredetéből vezeti le azt a jogot, hogy a világi hatalom egyházi ügyekbe avatkozzon és a pápával szemben érvényesítse akaratát. Ezzel nemcsak a birodalmi rendek pápaellenes nemzeti oppozícióját támasztotta alá, hanem egyúttal felelőssé is tette őket a birodalom sorsáért. Ugyanakkor Luther azt is hangsúlyozta, hogy a felsőbbbségnek kötelessége a közjó érdekében, alattvalói hasznára tevékenykednie.

Luther felfogásának kiteljesedése „A világi felsőbbbségről” szóló munkájában található. Ebben kifejti, hogy a keresztény ember két birodalomban él: egyik isten örök országa, amelyikbe senki sem avatkozhat bele. A másik a kényszernek és törvényeknek alávetett földi világ. Ebbe isten azért helyezte a felsőbbbséget, hogy bírálja legyen a gonoszoknak. Az ember bűnre való hajlandósága miatt ez a rend nem tökéletes, mégis engedelmessé kell neki.

A másik irányt a reformációs népmozgalmak képviselték. A felsőbbbség-alattvaló viszony ugyanis a városok közvetítésével a tömegek gondolkodásának is része, az egész közvéleményt foglalkoztató kérdés lett. A városok reformációja a városi közösség-fogalomból kiindulva közelíti meg a

problémát. Így Zwingli a bibliát a hatalmasok törvényének is tartja, s szerinte a zsarnoki felsőbbiséget, amely nem követi isten törvényét, meg lehet dönteni. Az ellenállási jognak a megfogalmazása mellett a „község” szerepének középpontba állítása jelentette a humanizmustól erősen befolyásolt felfogásnak a másik fontos elemét. Legélesebb megfogalmazása s egyben a kettő összekapcsolása Münzernél található. Szerinte, ha a világi felsőbbiség nem hajlandó harcra az Antikrisztus ellen az új világ megteremtéséért, akkor isten a népet választja ki, hogy kardot emeljen s maga gyakorolja az uralmat.

Kónya István: „A reformáció vallási formáinak néhány tipológiai problémája” című előadásának első részében a reformáció jellegével foglalkozott. A reformációt, a reneszánszsal együtt a korakapitalista viszonyok vallási felépítményeként vette számba. Azzal is rokonította őket, hogy mindkettő egy régen volt, tökéletessé idealizált múlt újramegvalósítójának vallotta magát. Ez az illúzió kettős veszélyt hordozott: egyrészt a feudalizmus korában született, minden előremutatót is elvetett, másrészt saját teljesítményét értékelte le, azt csupán a romlatlan régihez való visszatérésként fogva fel.

Ez a formailag reakciós jelleg azonban tartalmilag egyáltalán nem volt az, hanem az új társadalmi rend felé való törekvést fejezte ki. A korai polgárosodás okozta társadalmi struktúraváltozások által teremtett új rétegek sokszínűsége, a törekvések különböző útjai párosulva a kialakulóban lévő polgári nemzetek sajátosságaival a vallási típuson belül a formációk sokszínűségét hozták létre.

E változatos formák tipológizálásához kiindulásul Engelsnek a reformáció polgári és plebejus irányzatairól tett megállapításait hívta segítségül a szerző. Előadása második részében ennek a tükrében veszi sorra a fontosabb irányzatokat.

A Luther nevéhez fűződő német reformáció specifikus jegyeit abban látja, hogy a társadalmi viszonyok fejletlensége miatt a 16. sz.-i Németországban a forradalom kérdése csak elméletileg vetődhetett fel. Luther és irányzata egy közbülső társadalmi háttérre (fejedelmek, birtokos nemesség, stb.) támaszkodott. Így helyreállította a hit tekintélyét a „sola fide” elvel s külsőségeiben is több vonást tartott meg a középkori kereszténységből.

Zwingli svájci reformációja, amelynek bázisa a városi polgárság volt, továbblépés a „sola fide” elven a „sola gratia”-val, amely szerint a hit maga is a szentlélek ajándéka. A szentségeket csupán szimbólumoknak tartja, egyházszervezete pedig kifejezetten republikánus jellegű.

A polgári háttérű kálvinizmus specifikuma abban áll, hogy mindazt a dogmatikai, egyházszerkezeti, stb. elemet elveti, amelyek nem következnek egyenesen a bibliai kinyilatkoztatásból. Így lett a polgárság legradikálisabb elemeinek irányzata.

A 16. század azonban olyan elemeket is kitermelt, amelyek a polgárságnál is radikálisabbak voltak: a városi plebejus elemeket, a megnyomorított jobbágytömegeket és a világi értelmiség első csoportjait. Ezek érdekei túlmennek a városi polgárságén s a vallási reform náluk – elsősorban a Münzer-féle anabaptizmusban –, forradalmi törekvésekkel töltődik fel. Míg azonban a polgári irányzatok a korszak lehetőségeinek reális tükröződései, a népi-plebejus irányzatok utópizmusa csupán a korszak formális lehetőségeit fejezik ki.

A másik fontos forradalmi irányzat, az antitrinitarianizmus a városi reneszánsz-értelmiségiek körében született: Benne a reformáció ingája egészen a szentháromság dogmájának tagadásáig lengett ki.

A reformáció a másik, a középkori kereszténységtől kevésbé eltávolodó szárnyon, az anglikanizmusban is végbement, elszakadva Rómától s az egyház fejévé a királyt téve.

Végezetül az előadás megállapította, hogy tipológiai rendszer felfedezése igen nehéz. Az eddigi kiindulások mind saját vallásukhoz viszonyítva végezték ezt el. Közülük legfigyelemre méltóbb Ravasz Lászlóé, aki a reformáció centrumpártjának tekintett kálvinizmustól jobbra (a katolicizmus felé) és balra (szekták) elhelyezkedő sorokba rendezi a vallási formákat. A marxista valláselméletnek e tipológiákon túllépve a vallások mai fejlődésében való visszatükröződésüket is figyelembe kell vennie.

Siegfried Hoyer: „Török és Antikrisztus” című előadásában Luthernek a törökökkel kapcsolatos nézeteit vette vizsgálat alá azok chiliasztikus összefüggésében.*

Alexander Tinschmidt előadása: „*A wittenbergi egyetem befolyása a magyarországi reformációra*” azt a hatást vette vizsgálat alá, amelyet az 1520 és 1711 közötti külföldi egyetemet járt fiatalok közvetítettek hazájukba. A wittenbergi egyetemen 1502-es alapításától kezdve 1812-ig összesen 2925 magyarországi diák tanult. Jelentősége először is abból adódott, hogy a 16. században itt képezték ki a magyarországi teológusok, tudósok és tanítók nagy részét.

Másrészt Wittenberg példája hatott a magyar iskolarendszer kiépítésé-

*Előadását e számunkban teljes terjedelmében közöljük.

re is. A szász iskolák alaptörvényeit 1543-ban megfogalmazó Honterus János, Stöchl Lénárt, a bártfai iskolatörvények szerzője, stb. mind Wittenbergben tanultak. 1604-ig, amíg a lutheri hittételek aláírását nem követelték meg a diákoktól, sok kálvinista diák is tanult itt s általuk a sárospataki és debreceni kollégium is sokat vett át a wittenbergi példából. Wittenberg egyébként számos magyarországi tanulónak lett végleges otthona: nem egy Wittenbergben maradt, mint az egyetemen oktatóvá lett soproni származású Johannes Röschel, vagy a városi bíróvá lett korompai születésű Mathias Christophoros.

Az ellenreformáció idején Wittenberg az üldözött protestánsok menedékhelye lett. Számos menekült kapott támogatást és segítséget új pályája elkezdéséhez az egyetemtől. Ezek egy része hosszabb-rövidebb száműzetés után visszatért Magyarországra, mint a brassói Valentin Greissing vagy a később Zsolnán lelkészkedő Daniel Mazar. Wittenbergen keresztül vezetett az útja több, az ellenreformáció elől Magyarországból hazájába visszatérő német protestáns lelkésznek és tanítónak is.

A Habsburgok protestáns üldözése a magyar rendi mozgalmak mellé állította a felvidéki városok német polgárságát. Ezeket a harcokat protestáns ideológiával vívták s így Kassa, Eperjes, Bártfa, Szepes, Lőcse és Késmárk német polgárságát ott találjuk Bocskai, Bethlen és Rákóczi mellett. A magyarországi protestantizmus ezekben, a vallásszabadságért is folyó küzdelmekben ideológiai támaszt talált a wittenbergi egyetem szellemiségében.

Az előadásokat élénk vita követte, amelyik még október 1-én, a budapesti ülés alkalmával is folytatódott. E viták három csomópont köré csoportosíthatók.

Az egyik csoportot a reformációs tanok és társadalmi hatásuk, összefüggéseik képviselték. *Makkai László* azt hangsúlyozta, hogy a teológia és a társadalmi problémák és mozgások között sok kapcsolat van, több, mint azt az eddigi kutatások feltételezték. *Péter Katalin* azt a kérdést vetette fel, hogy a hatalmasok cselekvéseit vajon mennyire befolyásolta az ideológia. Magyarországon két forráscsoport, a végrendeletek és gyászbeszédek elemzése azt mutatja, hogy a 16. században megváltozott az embereszmény és megjelenik az alattvalókról való gondoskodás, mint erkölcsi kötelesség. Az azonban még nem tisztázott, van-e ebben szerepe a reformációnak. *Gerhard Brendler* arra utalt, hogy a teológia fejlődésének megvannak a maga saját törvényszerűségei, álláspontja nem vezethető le közvetlenül a gazdasági helyzetből. Rámutatott a reformációs röpiratokban jelentkező csaldott hangra, afelett, hogy az evangélium oly kevés gyümölcsöt hoz. Ehhez

kapcsolódva *Adolf Laube* a Luther bibliakutatásaiban tükörződő félelmekre utalt. *Botta István* három mozzanatot emelt ki. Egyrészt Luther harcát a tökéletes életért, másrészt Luther munkaetikáját, amely szerint egy szorgos szolgálólány nagyobb istentiszteletet cselekszik, mint a tétlen szerzetes. Harmadszor azt hangsúlyozta, hogy a reformáció széles befogadását érhetőbbé teszik a huszita előzmények s hogy a tűzben égő lúd s a hattyú tollal: Husz (neve is lúdra utal!) és Luther szimbólumai. *Siegfried Hoyer* Luthernek a jobbágyfelszabadítás elleni állásfoglalását tette szóvá. *Magyar László* a biblia és ige kettős felfogását fejtegette Luthernál. A leírt bibliai szó még; nem ige, csak ha a leírt textus találkozik az emberek problémájával, akkor válik igévé a gyülekezetben. Ez a felfogás tette érzékennyé a reformációt kora kérdéseire.

A másik vitatott kérdéscsoport a reformáció történeti jelentőségének megítélését fogta át. *Gerhard Brendler* azt fejtegette, hogy a reformáció értékelésének marxista megközelítése eltérő lehet attól függően, hogy a marxista gondolkodás melyik fejlődési fokáról indulunk el. Marx és Engels állásfoglalásai ugyanis sokat fejlődtek munkásságuk folyamán. A fiatal Marx például a forradalmat a reformáció korában csupán teoretikus lehetőségnek látta, az idős Engels szerint a reformáció és a parasztháború a forradalom reális megvalósulási formái voltak. Magának Engelsnek a nézetei is sokat változtak, a parasztháborúról írt munkáját is újra akarta írni. Elsősorban azért, mert abban Németországot elmaradott országgént ítélte meg, holott anyagilag akkor az európai fejlődés élvonalában állott s a forradalmi mozgalmak levezethetők a korakapitalista fejlődésből.

A reformáció egyes típusait illetően vitatta a lutheri és kálvini irányzatoknak mint fejedelmi és polgári irányzatnak a megkülönböztetését. Egyrészt a német reformáció alapja is a polgárság volt és a svájci is elnyomta a maga parasztjait. Másrészt dogmatikusan is sok minden megvan Luthernál, amit svájci sajtáságnak tartanak. Így a sola fide Luthernál csupán a sola gratia konkretizálása. A predestináció is megvan a fiatal Luthernál, de később, Melancton hatására nem kerül bele a hitvallásba. Münzer Tamásnál sem lehet az „ateizmust súroló” felfogásról beszélni, sőt Münzer egyenesen az értelem elé helyezte a bibliában megtalálni vélt igazságokat.

Makkai László arra hívta fel a figyelmet, hogy a 16. századi Németország gazdasága bizonyos értelemben csúcsteljesítmény, de ez a teljesítmény ingatag volt. A német korakapitalizmus fejlődése megtorpant, 1570 körül Németország kezdte elveszíteni vezető szerepét, s ezzel párhuzamosan a luterizmus is elzárkózó lett. Felvetette azt a kérdést, hogy ebben a hanyatlás-

ban milyen szerepe lehetett a kereskedelmi utak eltolódásának és a korakapitalizmusra rátelepedő fejedelmi hatalomnak. *Gyimesi Sándor* utalt arra, hogy a német forradalmi és reformkísérletek, a lovagok felkelése, a birodalmi reform, a parasztháború, a városi mozgalmak sorra kudarcot vallottak, még mielőtt a gazdasági hanyatlás bekövetkezett volna, sőt e kudarcok szerepet játszhattak a gazdaság megtorpanásában is. A kereskedelmi utak eltolódása kérdésében pedig utalt a kereskedelem szerkezeti és jellegbeli változásainak fontosságára. *Adolf Laube* szerint a német korakapitalizmus elakadása nem elsősorban a kereskedelmi változások, hanem a fejedelmi hatalommal való kapcsolatainak – (elsősorban a bányajog és pénzkölcsönzés területén) – rovására írható.

A harmadik kérdéskört a reformáció magyarországi elterjedése alkotta. A német kutatók itt elsősorban arra voltak kíváncsiak, mi magyarázza a magyar reformáció csatlakozását a kálvini irányzathoz, jóllehet ez gazdasági fejlettségéből nem feltétlenül következett. *Bucsay Mihály* a magyarázatot a kálvinizmus önkormányzati mintáinak vonzásában vélte megtalálni. *Gyimesi Sándor* arra mutatott rá, hogy a reformáció Magyarországon is elsősorban városi jelenség, gyűjtőpontjai az árutermelő mezővárosok voltak. Makkai László előadására visszaulva kiemelte ezeknek a világgazdasággal s az európai – délnémet kereskedelmi partnereiken keresztül a zwingliánus és kálvini – eszmeáramlatokkal való kapcsolatait is.

A tudományos ülészak kiegészítéseképpen a Vegyesbizottság külön ülésen vitatta meg a feudáliskori forráskiadványok, köztük a reformáció forrásainak kiadásával kapcsolatos kérdéseket. Német részről *Bernd Rüdiger* és *Adolf Laube*, magyar részről *Benda Kálmán* és *Bucsay Mihály* tartott tájékoztató előadást.

Egy ilyen ülészagnak természetesen sok tanulsága van. Az információk cseréjén, a kölcsönösen ösztönző gondolatok ütköztetésén túl elsősorban arra utalunk, hogy mennyi változást ment végbe megszokott reformáció képünkön s mennyit kell még tennünk a nemzetközi reformáció kutatás eredményeinek megismeréséért, saját, sokszor bizony leegyszerűsítő felfogásunk megújításáért.

Budapest. 1983. január 26.